

مالکیت اختصاصی در کرمانشاه (پهلوی اول)

شایان کرمی، داریوش رحمانیان

دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه پیام‌نور؛ دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: (۱۳۹۶/۰۵/۱۶) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۷/۰۱/۲۶)

The royal estate in Kermanshah

Shayan Karami, Daryoush Rahmanian

Ph.D Student in History of Islamic Iran, Payame Noor University;
Associate Professor of History Department, Tehran University

Received: (2017/08/07)

Accepted: (2018/04/15)

Abstract

Kermanshah was one of the most densely populated areas of royal property in the period of Qajar and First Pahlavi. The main issue of this paper is the clarify of why and how of the form of the royal ownership and the consequences of this type of ownership, on the farming of the Kermanshah region during the first Pahlavi period. The main purpose of the paper is to explain the causes and factors of the emergence and appearance of the royal estate in Kermanshah, during the first Pahlavi period. The present research approach is qualitative. The data were collected from library and library resources based on purposeful sampling and they were analyzed using grounded theory. The findings of the research showed that the main causes and factors were as the following: "Ancient Perspective of Ideology," "The collapse of the Islamic system", "Forces", "Modern system of modernity" and "Basic principles of agriculture", in the formation of the phenomenon of royal property in Kermanshah. The main results and implications of the phenomenon of royal estates in Kermanshah include: changing the pattern of agricultural and commercial development, establishing agricultural schools and specialized knowledge of land exploitation, establishing Shahabad sugar mill (Islamabad), Damming, developing irrigation network and agricultural mechanization.

Keywords: Kermanshah, Reza Shah, Landownership, Agriculture, Grounded theory.

چکیده

کرمانشاه یکی از متراکم‌ترین مناطق مالکیت خالصه و سلطنتی در دوره قاجاریه و پهلوی اول بود. مسئله اصلی مقاله حاضر روشن کردن چرایی و چگونگی شکل‌گیری مالکیت سلطنتی و پیامدهای این نوع مالکیت بر کشاورزی منطقه کرمانشاه در دوره پهلوی اول است. هدف کلی مقاله توضیح و تفسیر علل و عوامل ظهور و بروز پدیده املاک رضاشاه در کرمانشاه در دوره پهلوی اول است. رویکرد تحقیق حاضر کیفی است. داده‌ها از مراکز اسناد و منابع کتابخانه‌ای بر پایه نمونه‌گیری هدفمند گردآوری و به روش گراند تئوری تجزیه و تحلیل شد. یافته‌های تحقیق نشان داد مقوله‌هایی مانند: «ایدئولوژی ایران باستان»، «فروپاشی نظام ایلی»، «زور»، «نظام ارباب‌رعیتی مدرن» و «کشاورزی پایه توسعه عمده‌ترین علل و عوامل شکل‌گیری پدیده املاک سلطنتی در کرمانشاه بود. مهم‌ترین نتایج و پیامدهای پدیده املاک شاهانه در کرمانشاه عبارتند از: تغییر الگوی کشت و توسعه کشاورزی تجاری، تخصصی شدن دانش بهره‌برداری از زمین، تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد (اسلام‌آباد)، سدسازی، توسعه شبکه آبیاری و ماشینی شدن کشاورزی.

کلیدواژه‌ها: کرمانشاه، رضاشاه، مالکیت زمین، کشاورزی، گراند تئوری.

۱. مقدمه

انواع و اقسام مالکیت زمین در ایران در پژوهش‌های مختلفی با اندکی تفاوت سنخ‌بندی شده است. کرزن اقسام مالکیت زمین در دوره قاجاریه را به چهار دسته تقسیم کرده است: ۱. مالکیت شاهی، ۲. مالکیت تیول، ۳. مالکیت اوقاف، ۴. مالکیت خصوصی (کرزن، ۱۳۶۲: ۵۸۲). وی می‌گوید مالکیت خصوصی زمین در ایران از راه ارث، خریداری، اهدای همایونی (هبه) و یا احیا کردن زمین‌های بایر به دست می‌آمد (کرزن، ۱۳۸۰: ۵۸۳). نعمانی اقسام مالکیت زمین در ایران را این‌گونه تقسیم‌بندی کرده است: ۱. زمین‌های اشتراکی روستاییان، ۲. زمین‌های دیوانی، ۳. مالکیت‌های مشروط زمین مانند: اقطاع و تیول و مالکیت غیرمشروط مانند: سیورغال، ۴. زمین‌های سلطنتی، ۵. زمین ملکی خصوصی و زمین‌های روستاییان آزاد، ۶. زمین وقفی، ۷. زمین مرتع (نعمانی، ۱۳۵۸: ۱۴۶). او می‌گوید در تکامل نظام زمینداری در ایران به تدریج انواع زمینداری در جهت گسترش نظام مالکیت خصوصی تضعیف شدند (همان: ۱۶۰). زنده‌دل می‌گوید در آستانه اصلاحات ارضی پنج نوع مالکیت در ایران وجود داشت: ۱. مالکیت دولتی، ۲. مالکیت سلطنتی، ۳. مالکیت موقوفه، ۴. مالکیت خصوصی بزرگ، ۵. مالکیت خصوصی خورده‌مالکی (زنده‌دل، ۱۳۶۰: ۲۲). آثار و بقایای تاریخی برجای مانده، اسامی جغرافیایی و سایر شواهد و مدارک نشان می‌دهد مالکیت شاهانه در کرمانشاه ریشه در دوران کهن تاریخ ایران دارد. به نظر می‌رسد مالکیت سلطنتی ارتباط مستقیمی با سیاست تمرکزگرایی حکومت در ایران داشت. در دوره حکومت‌های ملوک الطوائفی مالکیت سلطنتی در کرمانشاه شکل نگرفت اما در دوره حکومت‌های

متمرکز شواهدی از شکل‌گیری مالکیت سلطنتی در کرمانشاه به چشم می‌خورد.^۱ در دوره صفویه املاک شخصی شاه را «خاصه» و املاک دولتی را «خالصه» می‌گفتند. در دوره پهلوی اول املاک شخصی شاه با عناوین «املاک اختصاصی»، «املاک همایونی»، «املاک شاهانه» و «املاک سلطنتی» مشخص بود. رسیدگی به امور املاک شاه بر عهده «اداره املاک اختصاصی» بود. مسئله اصلی مقاله حاضر روشن کردن چرایی و چگونگی شکل‌گیری پدیده مالکیت سلطنتی در دوره پهلوی اول در کرمانشاه و اثرات آن بر کشاورزی این منطقه است. این مقاله در پی پاسخ به این سؤالات است که چرا پدیده املاک شاهانه در کرمانشاه شکل گرفت؟ چه سیاست‌هایی برای تثبیت مالکیت رضاشاه در کرمانشاه به کار گرفته شد؟ مالکیت شاهانه در کرمانشاه چه پیامدهایی داشت؟ در ارتباط با نظام مالکیت زمین در کرمانشاه و مخصوصاً مالکیت سلطنتی تاکنون تحقیق مستقلی انجام نشده است. لطف‌علی بریمانی در جزوه/اسرار املاک شاهنشاهی شرحی کلی از غصب املاک توسط رضاشاه ارائه کرده است. کتاب تاریخ املاک اختصاصی رضاشاه در گرگان، تألیف عباس سپهر گرگانی در واقع گزارشی از سلسله مقالاتی است که در فاصله اردیبهشت تا آذر ۱۳۲۱، در روزنامه کوشش منتشر شد. سپهر گرگانی عملکرد نامناسب «اداره املاک اختصاصی» بر کشاورزی منطقه گرگان

۱. برای نمونه، آثار و شواهد برجای مانده مانند: نهر ولاش، نهر خسروی، قصرشیرین، کاروانسرای شاه‌عباسی (انبار ذخیره گندم ذهاب) و غیره نشان می‌دهد مهم‌ترین پروژه‌های عمرانی برای رونق کشاورزی منطقه کرمانشاه در دوره حکومت‌های متمرکز مانند ساسانیان، صفویه و پهلوی انجام شده است. شاهان قاجار در کرمانشاه مالک زمین نبودند.

بهداشت و پرستاری، بازاریابی، مدیریت و غیره کاربرد دارد. روش گردآوری داده‌ها اسنادی و کتابخانه‌ای است. داده‌ها پس از جمع‌آوری، عبارت‌بندی و کدگذاری شد. در ادامه روند مطالعه از نمونه‌گیری هدفمند^۷ برای دست‌یابی به اطلاعاتی برای تبیین پدیده مالکیت سلطنتی استفاده شد. انجام این کار مستلزم کاوش در داده‌های دست اول و روشن کردن زمینه تاریخی موضوع بود. بنابراین، با گردآوری و تحلیل هم‌زمان اسناد و بهره‌گیری از سایر منابع، انجام شد. روند تجزیه و تحلیل داده‌ها تا اشباع نظری^۸ و مفهومی ادامه داشت و در نهایت شرایط علی، راهبردها و پیامدهای پدیده، مشخص شد. کار تجزیه و تحلیل و کدگذاری باز^۹ در حین جمع‌آوری داده‌ها انجام گرفت. پس از تحلیل اسناد، داده‌ها به حالت اشباع و تکرار رسیدند و ادامه گردآوری متوقف شد. در سطح اول کدبندی، بر حسب مشابهت، کدها به کدهای انتزاعی‌تر تقلیل یافتند و ۱۳۴ مفهوم اصلی ساخته شد. در سطح دوم کدبندی یا کدبندی محوری^{۱۰} ۴۵ مقوله عمده ساخته شد و در مرحله سوم یا کدبندی گزینشی^{۱۱} ۶ مقوله هسته شکل گرفت که در جدول (۱) قابل مشاهده است.

جدول ۱. مفاهیم، مقوله‌های عمده و مقوله‌های هسته استخراج شده

ردیف	تعداد مفاهیم عمده	تعداد مقوله‌های عمده	تم

را نقد و ضمن آن داده‌هایی از جغرافیای طبیعی و تاریخی منطقه ارائه کرده است. این مقاله فاقد پیشینه تحقیق و با هدف تبیین تحولات شتابان نظام مالکیت زمین در کرمانشاه، دوره پهلوی اول، انجام آن کاملاً ضروری است.

۲. روش تحقیق

روش تحقیق حاضر کیفی از نوع گراند تئوری^۱ با رویکرد اشتراس^۲ و کوربین^۳ است. نظریه و روش تحلیل زمینه‌ای را در سال ۱۹۶۷م بارنی گلاسر^۴ و آنزلم^۵ اشتراس در کتاب معروف خود، کشف نظریه زمینه‌ای^۶ معرفی و منتشر کردند (محمدپور، ۱۳۹۲: ۳۱۳). آنها تحلیل زمینه‌ای را چنین معرفی کرده‌اند: در این کتاب ما توجه خود را مصروف مسئولیتی با اهمیتی یکسان کرده‌ایم: چگونه می‌توان از داده‌هایی که به شکلی نظام‌مند در تحقیق اجتماعی به دست آمده و تحلیل شده‌اند، نظریه‌ای کشف کرد. ما باور داریم که کشف نظریه از داده‌ها - که ما به آن «نظریه‌پردازی داده بنیاد» می‌گوییم - وظیفه بزرگی است که امروز جامعه‌شناسی با آن مواجه شده است (Glaser-Strauss, 1967: 1).

در روند گراند تئوری محقق پیش‌فرض‌ها را در هم می‌شکند و از عناصر قدیمی نظمی نو می‌آفریند (اشتراس - کوربین، ۱۳۸۵: ۲۷). امروزه به غیر از جامعه‌شناسی، روش گراند تئوری در رشته‌های

۱. Grounded Theory

۲. Strauss

۳. Corbin

۴. Barney Glaser

۵. Anselm S.

۶. Discovery Grounded Theory

۷. Purposive Sampling

۸. Theoretical Saturation

۹. Open Coding

۱۰. Axial Coding

۱۱. Selective Coding

دارد، اما پیدایش املاک اختصاصی، با اهداء و خریداری چند ملک در مازندران، به اواسط دهه ۱۳۰۰ش برمی‌گردد (سپهر گرگانی، ۱۳۹۴: ۱۱).

تحول در ایدئولوژی، برقراری امنیت، نظام آموزشی نوین، تحول فرهنگی و غیره از مهم‌ترین عوامل و شرایط زمینه‌ساز توسعه صنعتی است (صیامی، ۱۳۸۱: ۴۴-۴۵). رویکرد پروژه نوسازی در دوره پهلوی اول توسعه صنعتی بود. در این دوره ایدئولوژی «عظمت ایران باستان»، به منظور ملت‌سازی، برجسته شد. این ایدئولوژی در تصاحب املاک توسط رضاشاه مؤثر بود. در کرمانشاه^۱ مناطق شیروان، قصرشیرین، ایوان، شاه‌آباد و غیره که اسامی آنها یادآور گذشته‌ای تاریخی بود به ملکیت رضاشاه درآمد. هارون‌آباد (شاه‌آباد) به همراه ۷۲ قریه و مزرعه دیگر در شعبان ۱۳۴۴ از طرف مالکان (پالیزی‌ها) در عوض مبلغ ۲۶۰۰۰۰ تومان به ملکیت رضاشاه درآمد. قیمت واقعی املاک بیش از ۱۰۰۰۰۰۰ تومان و عایدات سالانه املاک بیش از ۱۰۰۰۰۰ تومان بود (ساکما: ۲۴۰/۴۵۶۲۳). بانو تاج‌الملوک پالیزی و فخرالتاج ربیع از عمده مالکین املاک مزبور بودند که به همراه برادران مجبور شدند منطقه وسیعی را به رضاشاه واگذار کنند.

در غرب ایران گرایش قوی برای تصاحب و مالکیت خصوصی بر زمین وجود داشت. تا قبل از حکومت مشروطه تصرف زمین از راه اعمال زور و اشغال نظامی رایج‌ترین شیوه حق مالکیت زمین بود (سوداگر، ۱۳۳۶: ۱۱۷). در این منطقه تصرف به عنوان مالکیت دلیل مالکیت بود تا زمانی که خلاف آن

ایدئولوژی ایران باستان	۶	۲۳	۱
کشاورزی پایه توسعه	۱۰	۲۸	۲
نفوذ اقتدار شاهانه	۵	۲۴	۳
تعویض املاک	۶	۱۵	۴
تغییر الگوی کشت	۸	۲۲	۵
نظام ارباب‌رعیتی مدرن	۱۰	۲۲	۶

۳. یافته‌های تحقیق

در ادامه شرایط علی، شرایط میانجی، راهبردها و پیامدهای پدیده ذکر می‌شود. مدل پارادایمی پدیده املاک رضاشاه در کرمانشاه در شکل (۱) قابل مشاهده است.

شکل ۱. مدل پارادایمی پدیده املاک رضاشاه در کرمانشاه

۴. شرایط علی

در روند تجزیه و تحلیل داده‌ها «ایدئولوژی باستان‌گرایی»، «زور»، «نظام ارباب‌رعیتی مدرن»، «خلأ خوانین»، «منافع اعلی‌حضرت»، «تصاحب املاک خالصه»، «کشاورزی پایه توسعه» و «نفوذ اقتدار شاهانه» عمده‌ترین مقوله‌های شرایط علی پدیده بود. در ادامه هر یک از این مقولات مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مالکیت سلطنتی سابقه‌ای طولانی در تاریخ ایران

۱. در ساختار تقسیمات کشوری دوره پهلوی اول منطقه ایلام جزو تقسیمات استانی کرمانشاه (استان پنجم) بود.

زمین‌خواری به معنای امروزی شکل گرفت و دست‌اندازی گسترده‌ای به املاک دولتی و مراتع ملی صورت گرفت.^۱ از زمان تأسیس دولت پهلوی تا اصلاحات ارضی مبارزه و چالش بین دو نظام ارباب‌رعیتی به شدت و به ضرر نظام ارباب‌رعیتی سنتی در جریان بود. در دهه‌های بعد و با ورود به دوران پهلوی دوم اشکال پیچیده نظام ارباب‌رعیتی مدرن در ساختار دولتی و اداری ایران نمایان شد. زمین‌خواری، فساد مالی، رانت و اختلاس از جلوه‌های بارز آن بود. ارتباط با غرب، تحصیلات دانشگاهی و نمایندگی جلوه‌ها و مظاهر تمدن غربی از ویژگی‌های اربابان در نظام ارباب‌رعیتی مدرن بود (رواسانی، بی‌تا: ۶۹). با ظهور نظام ارباب‌رعیتی مدرن نشانه‌های بی‌مهری نسبت به نظام ارباب‌رعیتی سنتی و در رأس آن خوانین و اربابان زمیندار قدیمی بروز کرد. شخص رضاشاه سنبل و نماد نظام ارباب‌رعیتی مدرن بود و غصب املاک به دست وی، به منظور توسعه کشاورزی صنعتی در چهارچوب نظام ارباب‌رعیتی مدرن قابل توجیه و تفسیر است.

دولت پهلوی با اتکا به قدرت ارتش و برای اجرای سیاست‌های دولت متمرکز، زمینداران و نخبگان محلی را که مانع سیاست‌های تمرکزگرایی دولت بودند، به صورت طایفه‌ای و خانوادگی تبعید و املاک‌شان را در محل مصادره کرد. در این دوره املاک خوانین ایلات کلهر و سنجابی در کرمانشاه، زمین‌های والی ایلام (ساکما: ۲۴۰/۱۰۷۵۷) و املاک

ثابت می‌شد (بدیع، ۱۳۶۰: ۲۱). در دعوی مالکیت زمین، زور عاملی تعیین‌کننده بود. فرد قدرتمند می‌توانست ملکی را غصب نموده و از مزایای آن بهره‌مند شود، تا زمانی که یک قدرت بزرگ‌تر زمین را از چنگ وی درمی‌آورد. این قدرت برتر می‌توانست شخصی دیگر، ارباب، خان، ایل، دولت یا شاه باشد. مسلماً این گفته بلوخ در مورد غرب ایران نیز صادق است: از مستأجر - علی‌القاعده از پدر تا پسر که زمین را شخم می‌زند - تا ارباب مستقیم او یعنی کسی که مستأجر همه دیون را به او می‌پرداخت و از ارباب ارباب‌ها تا پایین‌ترین مرتبه پلکان سلسله مراتب ارباب‌رعیتی، چند نفر وجود داشت که هر یک به توجیهی می‌توانست بگوید: «این زمین مال من است» (بلوخ، ۱۳۶۳: ۲۰۸).

از دوره پهلوی اول طبقه نوخاسته‌ای از بازرگانان، مقاطعه‌کاران، نظامیان، «اعضای دستگاه جدید کاغذبازی» و به اصطلاح «بوروکراسی» به عنوان مالکان جدید جای مالکان سنتی را گرفتند (لمبتون، ۱۳۶۲: ۴۵۹). جایگزینی نخبگان اداری و متخصص جدید شامل سرمایه‌گذاران صنعتی، پیمانکاران، مهندسان مشاور، بانکداران، تجار جدید و نظامیان به جای سیاستمداران کهنه‌کار قدیمی که اغلب از زمینداران سنتی و رؤسای ایلات بودند، تغییر مهمی بود که در ترکیب طبقاتی اقشار مسلط جامعه در دوره پهلوی اول تثبیت شد (اشرف - بنوعیزی، ۱۳۸۸: ۷۶). از کودتای ۱۲۹۹ تا انقلاب ۱۳۵۷ اقلیت نخبگان اداری جدید به قدرتی بلامنازع تبدیل شدند. نخبگان اداری جدید، هرچند به لحاظ تعداد اندک بودند، نقش محوری در تحولات اجتماعی و توسعه اقتصادی ایران دوره پهلوی داشتند (همان: ۷۹). در دوره جدید ارباب‌رعیتی

۱. برای نمونه هاشمی‌ها و پورابوقداره‌ها در ایلام، اعظمی‌ها در کرمانشاه، غضنفری‌ها در لرستان با سمت‌های نایب‌الحکومه، بخشدار، استاندار و نماینده مجلس املاک بسیار زیادی را تملک نمودند. اینها نمایندگان نسل اول نظام ارباب‌رعیتی نوین بودند.

تولید دهقانی ادغام شدند^۱. رضاشاه می‌گوید هدفش از تصاحب املاک در نقاط مختلف کشور عمران، آبادانی و تهیه الگویی موفق برای سایر مالکان زمین بود (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۱۲، جلسه ۱۱۷).

رضاشاه به درستی تشخیص داد در جامعه‌ای که اقتصاد آن بر پایه کشاورزی و نظام ارباب‌رعیتی استوار بود، زمینداری جلوه باری از قدرت است (رستمی، ۱۳۷۸: ۱/ ۴۳). در کل کشور حدود ۴۴۰۰۰ سند مالکیت به نام رضاشاه صادر شد (مکی، ۱۳۸۰: ۱۳۵). مسئولین ارشد و مباشران املاک رضاشاه از میان نظامیان ارتش انتخاب می‌شدند و در ارتباط با رعایای کشاورز قوانین نظامی اجرا می‌شد. گاه برخی از کشاورزان به دلیل رعایت نکردن قوانین نظامی روزها در حبس بودند (ساکما: ۲۴۰/۲۶۴۰۱). این سیاست اقتدار و نفوذ نظام ارباب‌رعیتی نوین را در روستاها منعکس می‌ساخت. تشکیلات اداری - نظامی املاک اختصاصی کرمانشاه یکی از عوامل

خوانین لرستان (ساکما: ۲۳۰/۲۱۲۶) صادره شد. اردلان می‌گوید بنابر دلایل امنیتی از ثبت املاک خصوصی، به نام رضاشاه در لرستان صرف‌نظر شد (اردلان، ۱۳۷۳: ۲۵۶).

جدا از حوزه کرمانشاه، بیشتر زمین‌های ثروت‌خیز مناطق گرگان، گیلان و مازندران جزو املاک اختصاصی رضاشاه گردید. در واقع منافع شخص رضاشاه در ثروت‌اندوزی یکی از عوامل عمده تصاحب املاک بود (درخشانی، ۱۳۸۶: ۲۶۶).

در حوزه املاک رضاشاه مرز بین املاک شاه و املاک خالصه مشخص نبود و املاک خالصه نیز جزو املاک شاه گردید. همچنین در مقابل ثبت املاک ایل کلهر به اسم رضاشاه زمین‌های خالصه ذهاب به کلهرها واگذار شد. در واقع بهای بخش عمده‌ای از زمین‌های تصاحبی رضاشاه در کرمانشاه از املاک دولتی پرداخت شد (ساکما: ۲۳۰/۳۱۷۴). حتی املاک موقوفه در حوزه مالکیت رضاشاه مصون نبودند و زمین‌های موقوفه معروف به «کاشنبه» و «ده سفید» هم توسط اداره املاک پهلوی تصاحب شد (ساکما: ۲۳۰/۱۳۶۲).

در دوره پهلوی اول این دیدگاه شکل گرفت که کشاورزی می‌تواند پایه توسعه کشور قرار گیرد؛ چرا که مواد اولیه صنایع از کشاورزی تأمین می‌شد. ارتباط دوسویه‌ای بین توسعه صنعتی و کشاورزی وجود داشت. صنعتی‌سازی به منظور فرآوری محصولات کشاورزی در داخل و بی‌نیازی از واردات از اهداف مهم صنعتی‌سازی با محوریت بخش کشاورزی در دوره رضاشاه بود (غلامی، ۱۳۹۳: ۹۸). بدین منظور شیوه تولید عشایری به نفع شیوه تولید کشاورزی محدود و عشایر در نظام نسقبندی

۱. سیاست ادغام شیوه‌های تولید، با اولویت تغییر و تبدیل شیوه تولید عشایری به شیوه تولید دهقانی، از اواسط دوره قاجاریه تا پایان پهلوی در سه مرحله اجرا شد. ۱. از اواسط سلطنت ناصرالدین شاه، طرح اسکان عشایر لرستان در دستور کار مقامات دولتی قرار گرفت. در سال ۱۳۱۲ق در زمان حکمرانی حشمت‌الدوله، حاکم لرستان و خوزستان، بخش بزرگی از طوایف سلسله در صحرای الشتر تخته‌قاپو و در ۱۲۰ دهکده سکونت داده شدند. همچنین در جلگه خاوه حدود ۴۰ دهکده برای اسکان طوایف دلفان ساخته شد (ساکما: ۲۹۶/۵۰۳، برگ ۲). ۲. در دوره پهلوی اول برنامه ادغام شیوه تولید عشایری در شیوه تولید کشاورزی به روش سرکوب قهرآمیز عشایر به اجرا درآمد. ۳. در دوره پهلوی دوم با اجرای برنامه اصلاحات ارضی و ملی شدن مراعات این سیاست تداوم یافت. برنامه اسکان عشایر در دوره جمهوری اسلامی بر مبنای فراهم آوردن شرایط مناسب برای اسکان اختیاری عشایر هم‌چنان ادامه دارد. مسئله ادغام شیوه‌های تولید در دوره پهلوی اول در مقاله‌ای دیگر بررسی می‌شود.

دولتی»، «تغییر اسامی»، «مالکیت اشتراکی»، «وقف املاک» و «واگذاری املاک شاهانه» مهم‌ترین مقوله‌های راهبردی بود. در ادامه هریک از مقولات بررسی می‌شود.

اداره املاک اختصاصی در اوایل سال ۱۳۱۴ تأسیس شد (سپهرگرگانی، ۱۳۹۴: ۱۱). اداره املاک اختصاصی زیر مجموعه وزارت کشاورزی بود و حقوق کلیه پرسنل اداره را اداره کشاورزی منطقه پرداخت می‌کرد (درخشانی، ۱۳۸۶: ۲۶۵). وظیفه اداره املاک اختصاصی کرمانشاه نظارت بر آبادانی و جمع‌آوری بهره مالکانه زمین‌های گسترده شاه در کرمانشاه و ایلام بود. شاه‌آباد (اسلام‌آباد) و توابع، گیلان‌غرب و توابع، ایوان، سومار، آسمان‌آباد، شیروان و چرداول، هلیلان، قصرشیرین، گاور و کفرآور عمده‌ترین املاک رضاشاه در حوزه کرمانشاه و ایلام بود (ساکما: ۲۴۰/۲۶۴۰۱). حدود ۱۵ نفر مباشر و ۷۵ نفر دیگر به عنوان مسئول انبار، باغبان، متخصص کشاورزی، منشی، متصدی محاسبات و غیره املاک شاهانه را اداره می‌کردند (ساکما: ۲۴۰/۲۶۴۰۱). حدود ۲۰ نفر از مسئولین ارشد املاک رضاشاه، از جمله مباشران، از نظامیان ارتش بودند. یکی از وظایف مباشرین اداره املاک سلطنتی «جفت‌بندی»^۱ املاک شاهانه و تقسیم بین رعایا، به منظور اجاره بود. در املاک سلطنتی مباشران زمین‌ها را جفتی ۵ الی ۶ خروار محصول، به اجاره واگذار می‌کردند (ساکما: ۲۴۰/۲۵۳۶۶).

کارخانه قند شاه‌آباد، با ظرفیت تولید سالانه ۴۰۰۰۰ تن در سال ۱۳۱۲، در املاک رضاشاه

ناراضایتی رعایای کشاورز بود. رئیس سازمان ساواک کرمانشاه مباشر املاک اشرف پهلوی در مناطق گاور و کفرآور بود (مراسان: ۷۷-۷۸-۸۴).

زمینه

به پیروی از اشتراس و کوربین زمینه یعنی محل حوادث و وقایع متعلق به پدیده (اشتراس - کوربین، ۱۳۸۵: ۹۸). زمینه شکل‌گیری پدیده منطقه کرمانشاه در دوره پهلوی اول است.

پدیده

پدیده مورد نظر املاک رضاشاه در دوره پهلوی اول است.

شرایط مداخله‌گر

تا قبل از انقلاب مشروطه قدرت بلا معارض در غرب ایران ایلات و عشایر بودند. بیشتر زمین‌های مرغوب کشاورزی توسط رؤسای ایلات و عشایر تصاحب شده بود و عموماً عشایر مسلح مالیاتی به دولت نمی‌پرداختند. انحلال مقام ایلخانی و ایل‌بیگی به منزله عدم حمایت دولت از نظام ایلی بود و این سیاست در دوره پهلوی اول با اجرای برنامه اسکان عشایر تقویت و به فروپاشی نظام ایلی منجر شد. با اسکان عشایر جامعه عشایری در جامعه دهقانی، به منظور رونق کشاورزی و توسعه روستایی، ادغام شد. مجموعه این عوامل در سرکوب خوانین و تصاحب املاک آنها توسط رضاشاه مؤثر بود.

راهبردها

«تأسیس کارخانه قند شاه‌آباد»، «تأسیس اداره املاک سلطنتی»، «تعویض املاک»، «غصب املاک

۱. «جفت» واحد مساحت زمین‌های کشاورزی در کرمانشاه بود.

تأسیس شد و تا شعاع ۱۰۰ کیلومتر زمین‌های اطراف کارخانه به کشت چغندر اختصاص یافت (ساکما: ۳۷۰/۱۶۴).

بخشی از املاک سلطنتی به واسطه وجود مدعی خصوصی، به شکل اشتراکی مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت. از جمله در منطقه حسن‌آباد کرمانشاه مالکیت بخشی از املاک، بین اداره املاک و خورده مالکان، اشتراکی بود (ساکما: ۲۳۰/۴۲۴۳).

قانون تعویض املاک با عنوان «اجازه معاوضه علاقه آب و خاکی اشخاص به خالصه‌جات دولتی در صورت اقتضاء» در ۲۸ مهرماه ۱۳۱۱ به تصویب مجلس شورای ملی رسید (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم، ۱۳۲۶: ۷۰۹). در قانون تعویض املاک آمده است:

دولت مجاز است که از تاریخ تصویب این قانون تا مدت دو سال در مقابل علاقه آب و خاکی بعضی اشخاص که مصالح سیاسی مملکت انتقال آنها را از منطقه‌ای به منطقه دیگر اقتضاء نماید با تصویب هیئت وزراء از خالصه‌جات دولتی به عنوان معاوضه به آن اشخاص انتقال داده و علاقه آب و خاکی مورد معاوضه را در دفتر رقبات خالصه‌جات مملکتی به ملکیت دولت ثبت کند و رقبات واگذار شده را به ملکیت طرف مقابل بشناسد (همان).

در کرمانشاه سیاست تعویض املاک خوانین متنفذ محلی به اجرا درآمد^۱ (ساکما: ۲۳۰/۶۲۲).

همچنین به دنبال قشون‌کشی رضاشاه به غرب ایران و فرار آخرین والی پشتکوه به عراق، املاک والی در ایلام مصادره شد^۲ (ساکما: ۲۴۰/۱۰۷۵۷). در سال ۱۳۱۸، برای یک‌دست کردن املاک رضاشاه در حوزه املاک سلطنتی، دولت تصمیم گرفت املاک گیلان‌غرب را که متعلق به ایل کلهر بود با ۲۸ قریه از املاک خالصه ذهاب تعویض کند. خوانین کلهر مشتاق انجام معامله بودند چرا که زمین‌های ذهاب گسترده، مسطح، حاصل‌خیز و در مقابل، زمین‌های گیلان‌غرب قطعه‌قطعه ناهموار و بیشتر دیمی بود. گیلان‌غرب به همراه توابع آن به املاک رضاشاه افزوده شد و بهای آن از زمین‌های دولتی پرداخت شد. چهار تن از خوانین کلهر به وکالت از طرف ۷۰۰ خانوار زمین‌های تعویضی ذهاب را بین رعایای کلهر تقسیم کردند. از ۵۰۰۰ جفت زمین آبی واقع در ذهاب ۵۰۰ جفت زمین نامرغوب به تمام ۷۰۰ خانوار واگذار شد و ۴۵۰۰ جفت زمین آبی مرغوب بین چهار نفر تقسیم شد (ساکما: ۲۳۰/۳۱۷۴). خوانین کلهر علاوه بر سهم خود حدود ۲۴۳۰ خروار زمین آبی و دیم را نیز تصرف کردند^۳ (همان). پس از

از خالصه‌های قزوین تعویض شد. سردار ناصر پس از ۱۳۲۰ در صدد استرداد املاکش در کرمانشاه برآمد (ساکما: ۲۴۰/۱۰۷۵۷).

۲. وارثان والی پشتکوه پس از ۱۳۳۰ برای املاک مصادره شده آنها در پشتکوه و لرستان به دولت پهلوی دوم شکایت کردند. کمیسیون رسیدگی به دعاوی ایلات و عشایر غرب در مقابل تمام دعاوی ورثه والی پشتکوه شش‌دانگ خالصه «خواه» و چهار دانگ از ملک خالصه «طغان» واقع در ورامین را به آنها واگذار کرد (ساکما: ۲۴۰/۱۰۷۵۷).

۳. برای نمونه سهم یکی از خوانین کلهر عبارت بود از: ۱. شش‌دانگ قریه، مزرعه و مراتع زرین‌جوب، ۲. شش‌دانگ قریه و مزرعه قره‌باغ، ۳. شش‌دانگ قصبه، مراتع و مزارع سرپل و دیواره (به استثنای بناهای دولتی، سرای شاه عباس و حمام شاه‌عباسی و غیره)، ۴. شش‌دانگ مزارع و مراتع آبی و دیمی گلینه، ۵. شش‌دانگ دهکده، مزارع و مراتع گل‌خاطر، ۶. شش‌دانگ دهکده، مراتع و مزارع میل-

۱. در کرمانشاه املاک قبادیان و داودیان، از بزرگان کلهر، تعویض شد. املاک آنها در کرمانشاه به نام رضاشاه ثبت و املاکی از زمین‌های خالصه در سرخس خراسان و فیروزآباد فارس به آنها واگذار شد. آنها پس از سقوط رضاشاه توانستند املاک خود را پس بگیرند (ساکما: ۲۳۰/۶۲۲). همچنین املاک قاسم سنجایی، معروف به «سردار ناصر»، در کرمانشاه، طبق قانون تعویض املاک، با املاکی

مذهبی، مدارس، مراقد ائمه و سلاطین و نیز بنگاه‌های خیریه مانند بیمارستان‌هاست. در مواردی نیز وقف متوجه مصالح خاصی است مانند اموال یا املاکی که واقف به اولاد و بستگان خویش وقف می‌کند (سوداگر، ۱۳۳۶: ۱۱۱). ترس از دست دادن مالکیت زمین و گاهی نیز برای فرار از مالیات از انگیزه‌های واقفان در وقف املاک بود. پیدایش مالکیت وقفی ریشه در ناامنی داشت (سوداگر، ۱۳۳۶: ۱۲۸) تا در سایه قداست دین و مذهب مالکیت و بهره‌برداری از زمین از تعرض قدرتمندان مصون بماند. حتی خاندان پهلوی نیز بر مبنای توصیه اعلی‌حضرت، برای حفظ منافع املاک، مجبور شدند املاک غصبی رضاشاه را به موقوفه خاندان پهلوی تبدیل کنند (مکی، ۱۳۸۰: ۱۵۱). در متن هبه‌نامه املاک رضاشاه به اختصاص درآمد املاک برای «مصارف خیریه» اشاره شده است (مشروح مذاکرات مجلس، دوره ۱۲، جلسه ۱۱۷).

پس از وقایع شهریور ۱۳۲۰ و سقوط رضاشاه رعایا به ساختمان‌های اداره املاک شاهانه در غرب ایران حمله کردند و حتی درب و پنجره‌های ساختمان را درآوردند. سرهنگ دنبلی، ریاست اداره املاک غرب، به همراه مأموران و مباشران فرار کردند. باغ‌ها ویران شد و خسارات زیادی به املاک پهلوی در غرب ایران وارد آمد (ساکما: ۲۴۰/۲۶۴۰۱). در حوزه شاه‌آباد ایل کلهر بر املاک شاهانه مسلط شد (ساکما: ۲۴۰/۲۶۰۳۸). رضاشاه قبل از خروج از کشور تمامی املاک و دارایی‌هایش را در مقابل «ده گرم نبت مرغوب»، برای مصارف خیریه، به فرزندش محمدرضاشاه هبه کرد (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۱۲، جلسه ۱۱۷). با پی‌گیری دعوی توسط اشخاص، زمین‌های خالصه نیز

سقوط رضاشاه و بعد از گذشت ۱۲ سال از تعویض املاک، دولت پهلوی دوم در سال ۱۳۳۱ ش درصد استرداد املاک ذهاب برآمد چرا که دولت در این معامله به شدت مغبون شده بود (ساکما: ۲۳۰/۱۰۴۴).

هرگونه تغییرات در واژگان، تشابهات اسمی و دگرگونی‌های زبانی در مالکیت مؤثر بود و به میزان پختگی و رشد زبان در هر دوره مالکیت خصوصی زمین گسترش یافت. به هر حال تا جایی که زبان و واژه‌گان معیاری برای مرزبندی و مالکیت زمین به حساب می‌آمد، امکان تفسیر معنی وجود داشت و حدود و ثغور مالکیت به راحتی قابل تغییر و تفسیر بود (ساکما: ۲۳۰/۳۷). در این دوره بیشترین تعویض اسامی در غرب و شمال‌غرب ایران، به منظور نوسازی، تحمیل فرهنگ مرکزگرا با محوریت زبان فارسی، تثبیت مالکیت رضاشاه و زدودن فرهنگ و سنت عشایری صورت گرفت (جلال‌پور، ۱۳۹۱: ۵۴). در حوزه مالکیت رضاشاه اسامی کلهر به باوندپور، آمله (عمله) به گیلان‌غرب، هارون‌آباد به شاه‌آباد و غیره تغییر یافت. بخشی از املاک سلطنتی چون متنازع‌فیه بین دولت (شاه) و اشخاص محلی بود، مالکیت آن به صورت اشتراکی درآمد. از جمله در منطقه حسن‌آباد کرمانشاه (حوزه شاه‌آباد غرب) بخشی از املاک بین دولت و اشخاص به شکل اشتراکی مورد بهره‌برداری قرار گرفت (ساکما: ۲۳۰/۴۲۴۳).

منظور از وقف زمین، دائمی کردن مالکیت آن و اختصاص درآمد آن به اداره و نگهداری تأسیسات

صفی با قطعات دستک، ۷. شش‌دانگ زمین آبی زیر تپه نوشیروان، ۸. شش‌دانگ قریه شهر ذهاب با مزارع و مراتع، ۹. شش‌دانگ دهکده، مزارع و مراتع پشت تنگ ذهاب و غیره (ساکما: ۲۳۰/۱۱۸۷).

ارباب‌رعیتی مدرن»، «توسعه شبکه آبیاری»، «توسعه شهرنشینی»، «ماشینی شدن کشاورزی»، مهم‌ترین مقوله‌های پیامدهای پدیده بود. در ادامه هریک مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

طرح توسعه کشت محصولات کشاورزی تجاری در دستور کار اداره املاک شاهانه قرار داشت و از سطح زیر کشت گندم و جو سال به سال کاسته شد^۱ (ساکما: ۲۴۰/۲۶۲۸). پنبه، خشخاش، لوبیای سفید و قرمز، نخود، کنجد، کرچک و توتون از جمله محصولات پیشنهادی برای زمین‌های شاه بود. در سال ۱۳۰۷ طرح احداث خانه‌های رعیتی در املاک اختصاصی ریخته شد. تمام زمین‌های منطقه شاه‌آباد از طرف مباشرین اداره املاک سلطنتی «جفت‌بندی» و بین رعایا برای اجاره تقسیم گردید (ساکما: ۲۴۰/۲۶۲۸).

بی‌سوادی رعایا از جمله عوامل بدوی ماندن کشاورزی و تسلط نظام ارباب‌رعیتی بود. طرح تأسیس مدارس فلاحتی (کشاورزی) در حوزه املاک سلطنتی به صورت ویژه پیگیری شد تا زمین‌ها و روستاهای حوزه املاک سلطنتی به لحاظ اقتصادی و فرهنگی رشد بیشتری نسبت به سایر مناطق کرمانشاه داشته باشند (ساکما: ۲۹۷/۲۰۶۴۳). به کوشش اداره املاک سلطنتی، مدرسه کشاورزی شاه‌آباد تأسیس شد. این مدرسه یکی از مدارس فعال کشاورزی در غرب ایران بود. در این مدرسه روش مبارزه با انواع آفات، تهیه بذر اصلاح شده، کاشت نباتات جدید،

به عنوان ملک غصبی رضاشاه از تصرف دولت خارج شد و به ملکیت اشخاص درآمد (ساکما: ۲۳۰/۵۵۳). محمدرضاشاه در سال ۱۳۲۱ فرمان واگذاری کلیه زمین‌های غصبی معروف به «املاک اختصاصی شاهنشاهی» را به صاحبان اصلی صادر کرد (کمام: ۲۳۰/۷۳). تعدادی از مالکان با طرح دعوی در محاکم قضایی توانستند مالکیت املاک غصب شده را پس بگیرند، اما بخش عمده‌ای از زمین‌های سلطنتی برای وارثان رضاشاه باقی ماند و به نام ملک شخصی آنها به ثبت رسید. برای نمونه، زمین‌های مناطق گواور و کفرآور در کرمانشاه ملک شخصی اشرف پهلوی بود و تا اصلاحات ارضی در تصرف وی باقی ماند. در سال ۱۳۲۶ حدود یک‌ششم شش‌دانگ شیروان و چرداول، زنگوان، آسمان‌آباد و غیره که بیش از ۱۵۰ آبادی بود، در مقابل ۱۰۰۰۰۰ تومان نقد و یک خروار روغن حیوانی به عبدالحسین پورابوقداره واگذار شد. اداره املاک واگذاری غرب وجه مزبور را به عنوان رشوه دریافت کرد و به ابوقداره که مدعی املاک مزبور بود، سند مالکیت منتقل نمود (ساکما: ۲۴۰/۴۵۱۲۳). عباس قبادیان، معروف به امیر مخصوص، نوه داودخان کلهر، پس از سقوط رضاشاه مدعی مالکیت حدود ۱۲۰ پارچه قریه و مزرعه به صورت شش‌دانگ و مشاع بود (ساکما: ۲۴۰/۴۵۱۲۳). باقیمانده املاک پهلوی در کرمانشاه پس از اصلاحات ارضی زیر پوشش «شرکت سهامی زراعی رضا پهلوی» قرار گرفت (ساکما: ۹۱۲۹۳۲۲).

پیامدها

«کشت محصولات تجاری»، «تأسیس مدارس کشاورزی»، «عایدات سرشار»، «مناسبات

۱. پیشینه تجاری شدن کشاورزی و تغییر الگوی کشت به قبل از دوره پهلوی برمی‌گردد اما، سیاست‌های کلان دولت در دوره پهلوی مانند احداث کارخانه‌های فرآوری محصولات کشاورزی تجاری در توسعه این بخش از کشاورزی و تثبیت تغییر الگوی کشت به غایت مؤثر بود.

در حوزه شاه‌آباد ۱۰۰۰۰ ریال نقد و ۱۸۰ تن گندم، ۱۲۰ تن جو و ۲۰ تن حبوبات بود که پس از احداث سد برف‌آباد عایدات بره‌سیمن ۶ برابر شد (ساکما: ۲۳۰/۳۱۵۴). در سال ۱۳۱۵ سه میلیون کیلو (ده هزار خروار) جو از املاک اختصاصی غرب برداشت شد. با احتساب هر کیلو ۶۲/۵۰ ریال، در مجموع مبلغ ۶۲۵۰۰۰۰ ریال عایدی داشت (ساکما: ۲۴۰/۱۸۱۲۳). در سال ۱۳۱۶ قرارداد خرید ۶۶۰۰۰۰۰ کیلوگندم بین اداره املاک اختصاصی و اداره تثبیت غله بسته شد. قیمت هر ۳۰۰ کیلو (یک خروار) ۳۶ ریال و ۱۰ دینار و در مجموع ۲۹۹۴۲۰۰ ریال عایدی گندم املاک اختصاصی شاه بود (ساکما: ۲۴۰/۱۵۷۷۸). همچنین در سال ۱۳۱۶، ۴۷۴۹۷۶۰ کیلوگندم از املاک سلطنتی کرمانشاه به انبار غله صحنه تحویل شد (ساکما: ۲۴۰/۵۹۶۴۶). پس از احداث کارخانه قند در شاه‌آباد، این شهر که سابقاً اهمیتی نداشت، سر و صورت یک شهر به خود گرفت و خیابان‌های متعددی در آن احداث شد (سلطانی، ۱۳۷۲: ۱/۳۶).

در املاک اختصاصی روابط ارباب‌رعیتی شکلی نوین یافت. حدود ۱۵ نفر مباشر و ۷۵ نفر دیگر به عنوان مسئول انبار، باغبان، متخصص کشاورزی، منشی، متصدی محاسبات و غیره املاک شاهانه را اداره می‌کردند (ساکما: ۲۴۰/۲۶۴۰۱). حدود ۲۰ نفر از مسئولین ارشد املاک رضاشاه از جمله مباشران از نظامیان ارتش بودند و از امور کشاورزی هم چندان آگاهی نداشتند. مباشران نظامی و دولتی در تقویت گفتمان دولت به عنوان ارباب جدید جایگزین نقش مؤثری داشتند. در متن قراردادهای اجاره املاک اختصاصی غرب بندهایی با عنوان تعهد کارپرداز بخش و تعهد ده‌بان دهکده برای وادار کردن کشاورزان به کاشت محصولات مشخص شده

روش‌های آماده کردن زمین کشاورزی با بیل‌زنی و گاوآهن، کودریزی، باغچه‌بندی، گرت‌بندی، بذرپاشی، تهیه خزانه، نشاکاری، آبیاری، نگهداری از زراعت، آماده کردن حاشیه‌های مزرعه برای گل‌کاری و غیره به دانش‌آموزان آموخته می‌شد. دانش‌آموزان مدارس کشاورزی با کمک به کشاورزان مزارع اطراف در مبارزه با آفات، دانش نوین کشاورزی را به کشاورزان سنتی منتقل می‌کردند. در سندی درباره فعالیت‌های مدرسه کشاورزی شاه‌آباد آمده است: قبل از تشکیل دبستان کشاورزی در شاه‌آباد، کشاورزی متداول در این ناحیه منحصر به گندم، جو و بعضی از انواع مختلف صیفی‌جات بود. پس از تأسیس دبستان کشاورزی، به کمک دانش‌آموزان مدرسه، انواع مختلف نباتات مانند چغندر، پنبه، کتان، کنف، شاه‌دانه، باقلا، انواع گندم و جو، ذرت، نخود، سیب‌زمینی، کرچک، انواع توتون، یونجه، شبدر، اسپرس، انواع خربزه، هنداونه، عدس، گاوآنه، لوبیا، نخودفرنگی، سبزیجات، بادنجان و غیره کاشته شد (ساکما: ۲۹۷/۲۰۶۴۳). با وجود فعالیت‌های نسبتاً قابل قبول مدارس کشاورزی، والدین در بخش ایلات و عشایر تمایلی به فرستادن فرزندان‌شان به مدرسه نداشتند و حتی در برخی موارد با پرداخت رشوه از تحصیل فرزندان خویش جلوگیری می‌کردند. مدرسه کشاورزی ایوان‌غرب در سال ۱۳۱۴ موفق نشد بیشتر از ۱۶ دانش‌آموز جذب کند (ساکما: ۲۹۷/۲۲۹۵۰)؛ با این وجود، بسیاری از دانش‌آموختگان مدارس کشاورزی در دوره پهلوی اول به استخدام دولت درآمدند.

اداره املاک واگذاری غرب سالیانه بهره مالکانه قابل توجهی از آن برداشت می‌نمود. برای نمونه، تنها عایدات اداره املاک غرب از زمین‌های «بره‌سیمن»

تجاری مثل تریاک، چغندر و غیره قید شده بود (ساکما: ۳۷۰/۱۶۴).

احداث کانال‌های آبیاری، ایجاد سد، حفر چاه‌های عمیق و نیمه‌عمیق، احداث قنات، استخدام میرآب، توسعه و به‌سازی شبکه آبیاری از جمله فعالیت‌های بنگاه مستقل آبیاری بود که با هدف توسعه سطح زیر کشت چغندر در املاک سلطنتی و سایر نقاط کرمانشاه انجام شد (ساکما: ۳۷۰/۱۰۹۵۷). با انجام مطالعات جدید آبیاری در زمین‌های اطراف شاه‌آباد در مجموع ۱۰۰۰ هکتار از زمین‌های دیم فرایاب شد (ساکما: ۳۷۰/۱۶۴).

اگرچه اولین اقدام جدی برای صنعتی نمودن کشاورزی در سال ۱۳۳۱ با تأسیس بنگاه توسعه ماشین‌آلات کشاورزی برداشته شد (سوداگر، ۱۳۳۶): (۱۵۶)، قبل از آن در سال ۱۳۲۸، کارخانه قند شاه‌آباد، اولین تراکتور کرمانشاه را برای شخم زمین در اختیار چغندرکاران قرار داد (ساکما: ۲۵۰/۶۷۴). استان کرمانشاه، تا قبل از اصلاحات ارضی، با به‌کارگیری ۷۶۸ دستگاه ماشین‌آلات کشاورزی پس از استان دوم، مقام دوم را در مقوله ماشینی‌کردن کشاورزی به خود اختصاص داد (سوداگر، ۱۳۳۶: ۱۵۷). در سال ۱۳۳۹ برای مبارزه با آفت «سن» در حوزه کرمانشاه از بالگرد سمپاش استفاده شد (ساکما: ۲۴۰/۳۱۴۵۳).

۵. نتیجه

مالکیت مخصوص شاهان در مناطق مختلف ایران ریشه در ادوار کهن تاریخی دارد. از مالکیت مخصوص شاهان با عناوین املاک سلطنتی، املاک همایونی، املاک خاصه و غیره یاد شده است. این نوع مالکیت در دوره پهلوی اول به مالکیت «اختصاصی» معروف شد و اداره املاک اختصاصی

مسئولیت بهره‌برداری و آبادی املاک شاه را عهده‌دار بود. در اواخر دوره قاجاریه و اوایل پهلوی این دید، تا حدودی، شکل گرفت که کشاورزی می‌تواند پایه توسعه کشور قرار گیرد. به عبارت دیگر محور فرآیند مدرنیزاسیون و سیاست‌های کلان دولت در زمینه نوسازی، صنعتی‌سازی و توسعه بر پایه تغییر و تحول در سازمان کشاورزی و شیوه‌های تولید سنتی قرار گرفت. یکی از برنامه‌های مهمی که با این هدف انجام شد ادغام شیوه‌های تولید بود. سیاست تصاحب املاک توسط رضاشاه نیز در همین چهارچوب قرار می‌گیرد. رضاشاه املاک زیادی را در شمال و غرب ایران، به زور، مالک شد. منافع شخصی و حرص ثروت‌اندوزی عاملی مهم در تصاحب املاک توسط رضاشاه بود. اما، نخستین صنایع وابسته به کشاورزی در املاک اختصاصی رضاشاه در شمال و غرب ایران تأسیس شد. مخصوصاً اینکه در متن هبه‌نامه املاک رضاشاه آمده که هدف از تصاحب املاک توسط وی ایجاد مزارعی نمونه و الگویی برای سایر مالکان بود. فروپاشی نظام ایلی و خلأ خوانین محلی زمینه را برای حضور یک ارباب قدرتمند فراهم ساخت. نکته‌ای که باید به آن توجه داشت این است که از دید رعایای کشاورز محلی تفاوت چندانی بین زمین شاه و زمین دولتی نبود و مالکیت شاه به عنوان مالکیت دولت در منطقه تبیین و تفسیر می‌شد. تأسیس اداره املاک اختصاصی و استفاده از کارمندان دولت و نظامیان وابسته به حکومت، برای بهره‌برداری از املاک شاهانه، ضمن نشان دادن تغییر و تحول در مناسبات سنتی شیوه تولید کشاورزی، برآمدن نظام ارباب رعیتی مدرن و نفوذ دولت در مناطق روستایی را آشکار می‌ساخت. همچنین

معاصر. ترجمه غلامحسین متین. تهران: اخگر.
بلوخ، مارک (۱۳۶۳). *جامعه فتودالی*. ترجمه بهزاد باشی.
تهران: آگاه.
جلالپور، شهره (۱۳۹۱). «تحلیل تغییر اسامی شهرهای
ایران و نقش فرهنگستان». *گنجینه اسناد*. س ۲۲.
زمستان. ش ۸۸. ص ۴۴-۶۳.
درخشانی، علی‌اکبر (۱۳۸۶). *متن کامل خاطرات سرتیپ
علی‌اکبر درخشانی*. به کوشش شیدان درخشانی.
مجموعه تاریخ شفاهی ایران دانشگاه هاروارد. تهران:
صفحه سفید.

رستمی، فرهاد (۱۳۷۸). *پهلوی‌ها؛ خاندان پهلوی به
روایت اسناد*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر
ایران.

رواسانی، شاهپور (بی‌تا). *دولت و حکومت در ایران*.
تهران: نشر شمع.

زنده‌دل، حسن (۱۳۶۰). *نظام ارضی در روستای ایران*.
تهران: سازمان برنامه و بودجه.

سازمان اسناد ملی (ساکما): ۲۴۰/۴۵۶۲۳؛ ۲۴۰/۱۰۷۵۷؛

۲۳۰/۳۱۷۴؛ ۲۳۰/۱۳۶۲؛ ۲۹۷/۲۰۶۴۳؛

۲۴۰/۲۶۴۰۱؛ ۲۹۷/۲۲۹۵۰؛ ۲۴۰/۲۵۳۶۶

۳۷۰/۱۶۴؛ ۲۳۰/۶۲۲؛ ۲۴۰/۱۰۷۵۷؛

۲۳۰/۳۱۷۴؛ ۲۳۰/۱۰۴۴؛ ۲۳۰/۳۷؛ ۲۳۰/۱۱۸۷؛

۲۴۰/۲۶۰۳۸؛ ۲۴۰/۴۵۱۲۳؛ ۲۳۰/۵۵۳؛

۲۴۰/۱۵۷۷۸؛ ۲۴۰/۱۸۱۲۳؛ ۲۳۰/۳۱۵۴

۲۴۰/۵۹۶۴۶؛ ۳۷۰/۱۰۹۵۷؛ ۲۹۰/۶۱۱۹

۲۴۰/۴۵۱۲۳؛ ۹۱۲۹۳۲۲؛ ۲۳۰/۴۲۴۳؛ ۳۷۰/۱۶۴

سپهرگرگانی، عباس (۱۳۹۴). *تاریخ اداره املاک
اختصاصی رضاشاه در گرگان*. به کوشش مصطفی
نوری و زینب طهماسبی. تهران: پردیس دانش.

سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۲). *جغرافیای تاریخی و
تاریخ مفصل کرمانشاهان*. تهران: سها.

سوداگر، محمدرضا (۱۳۳۶). *نظام ارباب رعیتی در ایران*.
تهران: گلشن.

ایدئولوژی عظمت ایران باستان در شکل‌گیری
مالکیت اختصاصی رضاشاه مؤثر بود. مالکیت
اختصاصی شاه در زمین‌هایی تثبیت شد که اسامی
آنها یادآور گذشته‌ای تاریخی بود. در حوزه املاک
شاه سرمایه‌گذاری‌های کلانی برای توسعه شبکه
آبیاری انجام شد و سطح زیر کشت زمین آبی
افزایش یافت. توسعه کشت تجاری و تولید و
فراوری محصولات کشاورزی در املاک شاهانه از
ویژگی‌های مثبت مالکیت رضاشاه در کرمانشاه بود.
زمین‌های سلطنتی کرمانشاه به عنوان الگویی برای
سایر مالکان در منطقه از حمایت همه جانبه امکانات
دولتی برخوردار بود. تأسیس مدارس کشاورزی در
املاک سلطنتی، جهت بهره‌برداری تخصصی از
زمین، برای کشاورزی منطقه کرمانشاه اثرات مثبتی به
دنبال داشت. همچنین تجهیز املاک شاهانه به
ماشین‌آلات نوین کشاورزی سایر کشاورزان منطقه را
با مزایای استفاده از ماشین‌آلات نوین آشنا کرد.

منابع

اردلان، امان‌الله (۱۳۷۲). *خاطرات حاج عزالممالک
اردلان: زندگی در دوران شش پادشاه*. تهران: نشر
نامک.

اشتراس، آنزلم؛ کوربین، جولیت (۱۳۸۵). *اصول روش
تحقیق کیفی: نظریه‌مبنایی رویه‌ها و شیوه‌ها*. ترجمه
بیوک محمدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و
مطالعات فرهنگی.

اشرف، احمد؛ بنوعیزی، علی (۱۳۸۸). *طبقات اجتماعی،
دولت و انقلاب در ایران*. ترجمه سهیلا ترابی
فارسانی. تهران: نیلوفر.

بدیع، شمس‌الدین (۱۳۶۰). *مناسبات ارضی در ایران*

- غلامی، شهرام (۱۳۹۳). «نظام اقتصاد جهانی و صنعتی‌سازی جایگزین واردات، رضاشاه: اهداف و پیامدها». پژوهش‌های علوم تاریخی. دوره ۶. بهار و تابستان. ش ۱. ص ۸۵-۱۰۴.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام): ۲۳۰۷۳.
- کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۸۰). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی. دوره ۱۲. جلسه ۱۱۷.
- مکی، حسین (۱۳۸۰). *تاریخ بیست ساله ایران*. تهران: علمی.
- نعمانی، فرهاد (۱۳۵۸). *تکامل فتودالیسم در ایران*. تهران: خوارزمی.
- Glaser, Barney and Anslem Strauss (1967). *Discovery of Grounded Theory*. Translation Publishers.

- لمبتون، آن (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: علمی و فرهنگی.
- مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانونگذاری (۱۳۲۶). تهران: مجلس شورای ملی.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۲). *روش تحقیق کیفی ضد روش*. تهران: جامعه‌شناسان.
- مرکز اسناد انقلاب اسلامی (مراسان): ۷۷-۷۸-۸۴.